

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
İQTİSADİ ARAŞDIRMALAR ELMİ-TƏDQIQAT İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

ARZUMAN AĞAMMƏD OĞLU MURADLI

**KOMMERSİYA BANKLARININ BALANS
ELEMENTLƏRİNİN
UÇOTU VƏ TƏHLİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ**

İxtisas: 5303.01 – “Mühasibat uçtu”

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

B A K I - 2014

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “İqtisadi təhlil və audit” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: -iqtisad elmləri doktoru, professor
Süleyman Mehralı oğlu Qasımov

Rəsmi opponentlər: -iqtisad elmləri doktoru, professor
Mübariz Məmməd-Hüseyn oğlu Bağırov

- iqtisad elmləri namizədi, dosent
Müharib Mansur oğlu Rəsulov

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası**

Müdafiə “12__” dekabr 2014-cü il tarixdə saat “__” Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi Tədqiqat İnstitutunda iqtisad üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.052 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi 6, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, İqtisadi Araşdırmalar Elmi Tədqiqat İnstitutu

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “__” noyabr 2014-cü il tarixində göndərilmişdir.

**D.02.052 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, iqtisad elmləri namizədi**

dos. N.M.İsmayılov

DİSSERTASIYA İŞİNİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə ölkənin iqtisadi və sosial inkişafında kommersiya bankları xüsusi yerə və rola malikdir. Onların yerinə yetirdiyi funksiyalar və vəzifələr bütövlükdə maliyyə sisteminin sabitliyinə, iqtisadiyyatın, onun ayrı-ayrı sfera və sahələrinin səmərəli fəaliyyət göstərməsinə əlverişli şərait yaradır.

Dinamik inkişaf edən bazar şəraitində öz forması və məzmunu etibarilə yeni hadisələr, əməliyyatlar, bank xidmətləri meydana çıxır, bankların fəaliyyətinin idarə olunması üsulları və metodları mürəkkəbləşir və intensivləşir. Digər tərəfdən, kommersiya banklarının fəaliyyəti qeyri-müəyyənlik və risklərlə bağlıdır və bu da onların malik olduğu kapitaldan daha səmərəli istifadə olunması problemini ön plana çəkir. Araşdırmalar göstərir ki, 2009-cu ildə başlamış maliyyə böhranı ölkə banklarından yan keçməmiş, onların bir çoxunda geri qaytarılmamış kreditlərin məbləği artmış, likvidlik səviyyəsi aşağı düşmüş, bank kapitalının səviyyəsinə və quruluşuna, maliyyə vəziyyətinə və maliyyə nəticələrinə təsir göstərən daxili və xarici faktorlar tam nəzərə alınmamışdır. Bir sıra banklar yüksək riskə malik kredit siyasəti yeritmiş, nəticədə əhalinin və investorların etibarını müəyyən qədər itirmişdir. Kreditlərin əksər hissəsi investisiyaların deyil, istehlak mallarının alınması ilə əlaqədar verilmişdir. Demək olar ki, ölkənin kommersiya banklarının mütləq əksəriyyəti ölkə iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşlarında ya iştirak etmir, ya da onların iştirak payı çox azdır.

Kommersiya banklarının fəaliyyəti onların Mərkəzi Bank tərəfindən qoyulmuş norma və tələblərə əməl etmələri ilə deyil, ölkədə kiçik sahibkarlığın, orta və iri biznesin inkişafına verdiyi paya görə qiymətləndirilir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, banklar təkcə ölkə iqtisadiyyatının maliyyə əsasını təşkil etmir və bu qurum inkişafın lokomotivi sayılır. Məhz buna görə də kommersiya bank sisteminin sonrakı inkişafı, onun fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi bank əməliyyatları və xidmətlərinin siyahısının genişləndirilməsini, bankların özləri və müştəriləri üçün xərclərin minimuma endirilməsini, göstərilən maliyyə xidmətlərinə və verilən kreditlərə görə faiz dərəcələrinin məqbul səviyyədə olmasını tələb edir. Bu və ya digər formada optimal qərarın qəbul edilməsi və yuxarıda sadalanan istiqamətlər üzrə fəaliyyətin səmərəli təşkili müvafiq informasiyanın formalaşdırılmasını obyektiv zərurətə çevirir. Belə informasiya dəqiq təşkil edilmiş və çevik uçot və hesabat sistemi əsasında əldə oluna bilər. Həmin sistemin informasiyası kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin təh-

lili, bank əməliyyatlarının idarə edilməsi və bunun əsasında strateji, operativ və taktiki xarakterli qərarların qəbul olunması üçün istifadə olunur.

Kommersiya banklarının maliyyə resurslarının mövcudluğu, yerləşdirilməsi və istifadəsi onların maliyyə vəziyyətində öz əksini tapır. Maliyyə vəziyyəti isə mühasibat balansının üç elementinin – aktivlərin, kapital və öhdəliklərin bazasında müəyyən olunur. Maliyyə hesabatının həmin elementlərinin uçotu prinsipləri, qaydaları və proseduraları Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən hazırlanmış və təsdiq edilmişdir. Bütövlükdə uçot prinsipləri, qaydaları, metodları və proseduralarının məcmusu olan milli standartlar əsasında formalaşdırılan informasiyanın bazasında kommersiya banklarının maliyyə vəziyyəti və onların fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin təhlilinin metodologiyası və metodikası işlənilib hazırlanır. Aparılan təhlil və araşdırmalar göstərir ki, bir çox hallarda və müəyyən məsələlərdə uçotun metodologiyası ilə təhlilin metodikası arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılıq mövcud olmur. Bu cür vəziyyət təkcə balans elementləri üzrə deyil, həmçinin gəlirlər və xərclər üzrə mövcuddur.

Ümumiyyətlə demək olar ki, kommersiya banklarının idarə olunması və işgüzar fəaliyyətin təhlil edilməsi üçün informasiya formalaşdıran uçot sistemi onların fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirməyə, resurs bazasından istifadə vəziyyətini, kredit təşkilatlarının maliyyə sabitliyini, tədiyyə qabiliyyətini və likvidlik dərəcəsini dürust, obyektiv müəyyən etməyə və qiymətləndirməyə imkan vermir. Hətta bəzi əməliyyatlar üzrə müvafiq uçot metodikası yoxdur, kommersiya banklarının ayrı-ayrı fəaliyyət istiqamətləri və seqmentləri üzrə xərclərin və nəticələrin uçotu və təhlilinin metodoloji və metodiki bazası zəifdir. Məhz buna görə də müasir dövrdə bankların aktiv və passiv əməliyyatlarının keyfiyyətini yüksəltməyə, belə əməliyyatların maliyyə nəticələrini dürust müəyyən etməyə imkan verən uçot və təhlilin müvafiq metodları və qaydalarının işlənilib hazırlanması lazım gəlir. Qeyd olunan problem xarakterli məsələlər və istiqamətlər dissertasiya işinin mövzusunun aktual etmiş, onun predmetini, obyektini və tədqiqatın məzmununu müəyyənləşdirmişdir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Uçot və təhlil üzrə ədəbiyyatlarda balans elementlərinin uçotu və onların bazasında kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin təhlilinə dair kifayət qədər materiallar vardır. Azərbaycanın iqtisadçı alimlərindən Q.Ə.Abbasov, D.A.Bağirov, M.M.Bağirov, S.M.Qasimov, Z.F.Məmmədov, S.Y. Müslümov, S.M.Səbzəliyev, H.A.Cəfərli, V.M.Quliyev, R.N.Kazımov, N.M.İsmayılov, İ.M.Mahmudov, S.M.Yaqubov, M.M.Rəsulov və başqaları özlərinin elmi əsərlərində aktivlərin uçotunun nəzəri və praktiki problemlərini, onların təsnifatını və

tanınma kriteriyalarını, eləcə də kommertiya təşkilatlarının maliyyə vəziyyətinin təhlili metodikasının bəzi aspektlərini bu və ya digər dərəcədə işıqlandırmışdır. Xarici ölkə alimlərindən R.N.Antoni, A.Apçerç, L.A.Bernstayn, X.Anderson, V.V.Kovalev, N.P.Kondrakov, V.F.Paliy, K.Druri, O.V.Efimova, P.S.Sayfulin, Z.Raxman, J.Rişar, M.R.Metyus, M.X.B.Perera, B.Nidlz, E.C.Xendriksen, M.F.Van Breda, E.V.Neqaşev, A.D.Şeremet və başqalarının əsərlərini göstərmək olar. Lakin, həmin ədəbiyyatlarda və elmi məqalələrdə kommertiya banklarında tətbiq olunan yeni uçot və hesabat sistemində qiymət verilməmiş, onun müsbət və mənfi tərəfləri açılib göstərilməmişdir. Kommertiya banklarının fəaliyyətinin uçotu və təhlilinə, o cümlədən aktivlərin, kapital və öhdəliklərin uçotu və təhlili metodikasına həsr edilmiş iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru və elmlər doktoru iddiası olan dissertasiya işləri az yazılmışdır. Bütün bunlar ölkənin kommertiya banklarında aktivlərin, kapital və öhdəliklərin bazasında uçot və hesabatın təşkilinin səmərəliliyinə qiymət vermək, nöqsan və çatışmazlıqları aşkar edib, onların aradan qaldırılmasına, həmçinin kommertiya banklarının maliyyə vəziyyətinin təhlilinin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər paketinin işlənilib hazırlanmasını zəruri etmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi balans elementlərinin iqtisadi mahiyyətinin araşdırılması, onların uçotu və təhlilinin metodoloji prinsiplərinin öyrənilməsi, kommertiya banklarının aktivləri, kapitalı və öhdəliklərinin uçotu və təhlilinin metodiki və praktiki aspektlərinin öyrənilməsi, maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər sisteminin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Müəyyən olunmuş məqsədə uyğun olaraq dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələrin həlli qarşıya qoyulmuşdur:

- kommertiya banklarının mühasibat balansı elementlərinin iqtisadi mahiyyətini və xüsusiyyətlərini açıqlamaq, onların tanınması kriteriyalarını dəqiqləşdirmək;

- kommertiya banklarının maliyyə uçotu və hesabatı sistemində aktivlərin, kapital və öhdəliklərin təsnifatını araşdırmaq və onu dəqiqləşdirmək;

- balans elementlərinin uçotu metodikası və praktikasını öyrənmək və bu sahədə mövcud olan nöqsan və çatışmazlıqların xarakterini açıqlamaq;

- kommertiya banklarının balans elementlərinin təsnifatının, qiymətləndirilməsinin və sintetik uçotu metodikasının təkmilləşdirilməsinə dair təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaq;

- konkret kommersiya bankının mühasibat balansının tərkibi və quruluşunu təhlil etmək, müasir bazar iqtisadiyyatı nöqtəyi- nəzərindən onun səmərəliliyini qiymətləndirmək;

- balans elementləri bazasında kommersiya bankının maliyyə vəziyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi və təhlilinin metodikası və göstəricilər sistemini işləyib hazırlamaq.

Tədqiqatın predmetini kommersiya banklarının balans elementlərinin uçotu və təhlilinin nəzəri, metodoloji və praktiki aspektləri təşkil edir. Dissertasiya işinin predmeti çərçivəsində aktivlərin, kapital və öhdəliklərin mahiyyəti, onların təsnifatı, qiymətləndirilməsi və sintetik uçotunun aparılması qaydaları, eləcə də kommersiya bankının maliyyə vəziyyətinin təhlili məsələləri öyrənilmişdir.

Tədqiqatın obyektini kommersiya banklarının uçot və hesabatda əksini tapmış fəaliyyətidir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji bazası. Aparılmış tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsasını dialektik metod, müasir iqtisadi nəzəriyyənin müddəaları təşkil edir. Tədqiqat prosesində bütövlükdə maliyyə uçotu və hesabatının konseptual əsasları və prinsipləri, maliyyə təhlili nəzəriyyəsinin elmi aparatı tətbiq edilmişdir. Tədqiqat aparılarkən Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik və normativ aktları, maliyyə uçotu və hesabatının Beynəlxalq və Milli Standartları, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının müəyyən etdiyi normativ qaydalar və metodiki göstərişlər, təlimatlar, Hesablar Planı, onun tətbiqinə dair təlimat və digər sənədlər istifadə olunmuşdur. Dissertasiya üzərində işləyərkən öyrənilən və tədqiq olunan məsələlərə dair respublikada və xarici ölkələrdə dərc olunmuş dərsliklərdən, dərs vəsaitlərindən, monoqrafiyalardan, elmi məqalələrdən və digər mənbələrdən geniş istifadə edilmişdir. Tədqiqat prosesində mühasibat uçotu və iqtisadi təhlilin ikili yazılış, mühasibat uçotu hesabları, aktivlərin, kapital və öhdəliklərin balans ümumiləşdirilməsi, müqayisə, üfqi, şaquli və amilli təhlil metodları tətbiq olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazasını UNIBANK-ın uçot və hesabat məlumatları, Mərkəzi Bankın rəsmi nəşrləri, bir sıra kommersiya banklarının internet saytları, beynəlxalq konfransların və dövrü mətbuatın materialları və sair mənbələr təşkil etmişdir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Aparılmış tədqiqat əsasında elə nəticələr alınmışdır ki, onlar kommersiya banklarında balans elementlərinin uçotu və təhlili metodikasını kompleks şəkildə yaxşılaşdırmağa və təkmilləşdirməyə imkan verə bilər. İşin elmi yeniliyinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- kommersiya banklarına münasibətdə aktivlərin, kapital və öhdəliklərin mahiyyəti və onların tanınma kriteriyaları dəqiqləşdirilmişdir;

- bank sisteminin fəaliyyət xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla beynəlxalq mühasibat uçotu və maliyyə hesabatının nəzəriyyəsi və praktikasını tərəfindən işlənib hazırlanmış prinsiplərin, qaydaların və standartların kommersiya banklarının uçot və hesabatının təşkili prosesində istifadəsinin zəruriliyi elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır;

- kommersiya banklarının balansında aktivlərin, kapital və öhdəliklərin təsnifatının təkmilləşdirilməsinə və dəqiqləşdirilməsinə dair yeni müəllif yanaşmaları irəli sürülmüşdür;

- kommersiya banklarında balans elementlərinin uçotunun təşkilində mövcud olan metodoloji və metodiki xarakterli nöqsan və çatışmazlıqlar müəyyən edilmiş və onların xarakteri açıqlanmışdır;

- hazırda tətbiq olunan hesablar planinin yenidən qurulmasının zəruriliyi əsaslandırılmış və onun təkmilləşdirilməsinə dair konkret təkliflər işlənib hazırlanmışdır;

- mövcud hesablar plani çərçivəsində kommersiya banklarının aktivlərinin likvidliyinin azalması nəzərə alınmaqla onları uçota alan hesabların yeni variantda təsnifatı verilmişdir;

- balans elementlərinin, kommersiya banklarının fəaliyyəti prosesində baş verən ayrı-ayrı əməliyyatların məzmununa uyğun gələn sintetik uçot metodikasını işlənib hazırlanmış və praktiki aprobeziyadan keçirilmişdir;

- balans elementlərinin bazasında kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemi işlənib hazırlanmış, onların təhlili və qiymətləndirilməsi metodikasını təklif olunmuşdur.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Balans elementlərinin mahiyyətinə, təsnifatına, tanınmasına, qiymətləndirilməsinə, uçotu və təhlilinə konseptual, metodoloji və metodiki yanaşmalar daha səmərəli uçot və hesabat sisteminin qurulmasına və beləliklə də kommersiya banklarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün etibarlı informasiyanın formalaşdırılmasına əlverişli şərait yarada bilər. Dissertasiya işində formulə olunmuş nəticə və təkliflər aşağıdakı istiqamətlərdə: a) aktivlərin, kapital və öhdəliklərin təsnifatı, qiymətləndirilməsi və tanınması zamanı; b) kommersiya banklarında hal-hazırda tətbiq olunan hesablar planinin daha da təkmilləşdirilməsi istiqamətində; v) aktivlərin, kapital və öhdəliklərin, gəlir və xərclərin sintetik uçotu metodikasının qurulması prosesində; q) bank sferasında çalışan mühasiblərin, auditorların, maliyyəçilərin və digər iqtisad yönümlü mütəxəssislərin ixtisaslarının artırılması istiqamətində; d) “Mühasibat (maliyyə) uçotu”, “Maliyyə hesabatı”, “Audit”, “İqtisadi

təhlil”, “Maliyyə” və “Bank işi” fənlərinin tədrisində geniş istifadə oluna bilər. Tədqiqatın təhlil hissəsi üzrə nəticələrin kommersiya banklarının praktiki analitik fəaliyyətində, investorlar, kreditorlar, səhmdarlar, digər hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən iqtisadi qərarların qəbul olunması prosesində istifadəsi məqsədəuyğundur. Mühəsibat balansının elementləri əsasında müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifləşdirilmiş iqtisadi parametrlər sistemi və onların köməyi ilə aparılmış maliyyə vəziyyətinin təhlili metodikası kənar istifadəçilər bloku tərəfindən kommersiya banklarının fəaliyyətinin sistemli təhlili, onların cari və perspektiv ödəmə qabiliyyəti və balansın likvidliyinin qiymətləndirilməsi zamanı müvəffəqiyyətlə tətbiq oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin aprobasiyası. Tədqiqat işinin əsas nəticələri UNİBANK kommersiya bankının praktiki fəaliyyətində tətbiq edilmək üçün qəbul edilmiş və hal-hazırda istifadə olunur. Dissertasiya işinin əsas elmi müddəaları və əldə olunmuş nəticələr Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində keçirilmiş elmi-tədqiqat işlərinin yekunlarına həsr olunmuş elmi-praktiki konfransın materiallarında, “Maliyyə və uçot”, “İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika” və digər jurnallarda dərc etdirilmiş elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflərdən, 149 adda istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşdə 4 sxem, 19 cədvəl verilmişdir. Dissertasiya işinin həcmi 168 səhifədən ibarətdir.

Mündəricat

Giriş

I FƏSİL. Kommersiya banklarının balans elementlərinin uçotu və təhlilinin nəzəri əsasları

- 1.1. Balans elementlərinin iqtisadi mahiyyəti, onların tanınması meyarları
- 1.2. Kommersiya banklarının balans elementlərinin uçotu və təhlilinin metodoloji əsasları
- 1.3. Kommersiya banklarının aktivlərinin və öhdəliklərinin təsnifatı

II FƏSİL. Kommersiya banklarının balans elementlərinin uçotunun təşkili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

- 2.1. Aktivlərin uçotunun mövcud metodikası, onların qiymətləndirilməsi
- 2.2. Kapitalın və öhdəliklərin uçotunun mövcud metodikası
- 2.3. Kommersiya banklarının balans elementlərinin uçotunun metodiki və praktiki aspektlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

III FƏSİL. Kommersiya banklarının balans elementlərinin təhlili

- 3.1. Balansın və onun elementlərinin təhlilinin metodları, üsulları və informasiya mənbələri
- 3.2. Balansın və onun elementlərinin tərkibinin və quruluşunun təhlili
- 3.3. Kommersiya banklarının likvidliyini və ödəmə qabiliyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemi və onların təhlili metodikası

Nəticə

Ədəbiyyat siyahısı

Əlavələr

TƏDQIQAT İŞİNİN QISA MƏZMUNU

1. Kommersiya banklarının balans elementlərinin iqtisadi mahiyyəti və tanınma kriteriyaları

Müasir iqtisadiyyatı kommersiya bankları olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Onlar pul vəsaitlərini iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sferaları arasında yenidən bölüşdürür, pul-kredit siyasətini həyata keçirir, pul vəsaitlərinin kreditorlardan borcalanlara, malalan və sifarişçilərdən malsatan və podratçılara hərəkətini təmin etmək üçün pullu xidmətlər göstərir, müxtəlif hüquqi və fiziki şəxslərin sərbəst pul vəsaitlərini depozit şəklində qəbul edir, yerləşdirir, investisiya yönümlü və istehlak xarakterli kreditlər verir və beləliklə də ölkədə pul tədavülünü tənzimləyir. Araşdırmalar göstərir ki, kommersiya bankları kifayət qədər mürəkkəb idarəetmə mexanizminə malik iqtisadi orqanizmdir. Bazar münasibətləri inkişaf etdikcə bank biznesi mürəkkəbləşir və bankların fəaliyyət sferası genişlənir. Məhz buna görə də müasir dövrdə bank sistemi bir tərəfdən dinamik inkişaf edən biznesin tələblərinə adekvat cavab verməklə kifayətlənmir, digər tərəfdən isə özü təkmilləşir və yeniləşir. Güclü rəqabət şəraitində uğurlu fəaliyyət göstərmək üçün hər bir kommersiya bankı mürəkkəb bazar mexanizminə uyğunlaşır, bütün pillələrdə iqtisadi inteqrasiyanın üstünlüklərindən istifadə edir və dünya praktikasında formalaşmış müsbət idarəetmə təsrübəsindən yararlanır.

Kommersiya bank sisteminin gələcək inkişafı və onların səmərəli fəaliyyət göstərməsi həmin sistemin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsini tələb edir. Dünya və ölkə təcrübəsi göstərir ki, müasir bank sisteminin idarə olunması mürəkkəb bir proses olmaqla etibarlı və dürüst informasiya bazasına söykənir. Aydınır ki, idarəetmə üçün zəruri olan obyektiv informasiyanı mövcud uçot və hesabat sistemi formalaşdırır.

Dissertasiya işində əsaslandırılır ki, kommersiya banklarının uçot sistemi etibarlı və obyektiv informasiyanı menecmentin proqnozlaşdırma, planlaşdırma, nəzarət və iqtisadi təhlil kimi üç əsas funksiyasının reallaşdırılması məqsədi ilə formalaşdırır. Bütün digər təsərrüfat subyektləri kimi kommersiya banklarının da məqsədinin maksimum mənfəət əldə etmək olması menecerləri həmin vəzifənin reallaşdırılmasına istiqamətləndirir və ona görə də bankın maliyyə resursları bu kontekstdə səfərbər olunur.

Nəzarət – qoyulmuş məqsədin faktiki yerinə yetirilməsini müəyyən etmək üçün nəzərdə tutulan prosesdir və onun səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi mühasibat uçotu və hesabatı informasiyasının keyfiyyətindən asılıdır. Strateji və taktiki xarakterli idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi prosesində bankın faktiki xərcləri və gəlirləri müvafiq dövrün biznes-plan göstəriciləri ilə müqayisə olunur.

Təhlil – kommersiya bankının işgüzar aktivliyinin öyrənilməsi, maliyyə nəticələrinin, maliyyə vəziyyətinin, maliyyə sabitliyinin, ödəmə qabiliyyətinin və balansın likvidliyinin qiymətləndirilməsi prosesidir. Bu mərhələdə qoyulmuş məqsədin reallaşdırılmasının faktiki mənzərəsi müəyyən olunur. Təhlil nəticəsində tamamilə yeni informasiya alınır və bu da biznes-planın korrektə olunması, eləcə də taktiki və strateji xarakterli idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün baza rolunu oynayır.

Göstərilən bu və ya digər məsələnin yerinə yetirilməsi üçün kommersiya banklarının fəaliyyətinin sistemli uçotu və kompleks təhlili üçün adekvat uçot və təhlil metodikalarının və üsullarının tətbiqi obyektiv zərurətə çevrilir. Lakin, aparılan elmi araşdırmalar deməyə əsas verir ki, mövcud sistem hüquqi və fiziki şəxslərin sərbəst pul vəsaitlərinin yığılması və onların istehlak xarakterli kreditlərə və istehsal yönümlü investisiyalara transformasiyası üçün risksiz istifadə oluna biləcək həcmdə və keyfiyyətdə informasiya formalaşdırmaq gücündə deyildir. Kəmiyyət, həmçinin dürüstlük, etibarlılıq və müqayisəlilik baxımından kifayət qədər informasiyanın olmaması kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətini obyektiv qiymətləndirməyə imkan vermir, onların pul kapitalına olan tələb və təklifinə neqativ təsir göstərir.

Dissertasiya işində əsaslandırılır ki, kommersiya banklarının fəaliyyətini gücləndirmək və onun səmərəliliyini yüksəltmək üçün idarəetmənin bütün funksiyalarını, yəni planlaşdırmanı, proqnozlaşdırmanı, stimullaşdırmanı, mühasibat uçotunu, auditi və iqtisadi təhlili menecmentin vahid informasiya sistemi şəklində təşkil etmək lazım gəlir. Bu cür sistemin elementləri, onların səmərəli təşkili və fəaliyyət mexanizmi dissertasiya işində geniş şəkildə nəzərdən keçirilir.

yaxud yaranır. Onun yaranması isə aktivlərin əldə edilməsi, yaradılması, xərclərin baş verməsi, gəlirlərin formalaşdırılması ilə əlaqədar olur, yaxud ola bilər. Dissertasiya işində öhdəliyə aşağıdakı kimi tərif verilir: “Öhdəlik kommertiya banklarının elə borcudur ki, o digər hüquqi və fiziki şəxslərdən aktivlərin əldə olunması, yaxud xidmətlərin qəbul edilməsi zamanı meydana çıxan, ödənilməsi isə iqtisadi fayda gətirən resursların (gəlirlərin) axıb getməsinə səbəb olan borcudur”. Öhdəliklər pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin ödənilməsi, ya da digər qeyri-pul aktivlərinin verilməsi yolu ilə tənzimləmə və ödənilə bilər.

Dünya ölkələrinin uçot və hesabat sistemində mühasibat balansının vacib elementlərindən biri kimi kapital qəbul olunur. Kapital yalnız kəmiyyət baxımından açıqlanır və riyazi ölçüsü kommertiya bankının sərəncamında və istifadəsində olan bütün aktivlərdən onun öhdəliklərini çıxmaqla müəyyən edilir. Başqa sözlə desək, kapital kommertiya bankının balansında olan aktivlərdən onun mülkiyyətinə aid olan hissəni əks etdirir və buna da çox vaxt xalis aktivlər deyilir:

$$\text{Xalis aktivlər} = \text{Aktivlər} - \text{Öhdəliklər}$$

Mənfəətin əldə olunmasını təmin edən əsas mənbənin, yəni xüsusi kapitalın qorunub saxlanması istənilən kommertiya təşkilatının, o cümlədən kommertiya bankının ən mühüm vəzifələrindən biri hesab olunur. Maliyyə hesabatının hazırlanması və tərtib edilməsi prinsipləri kapitalın saxlanılmasının iki konsepsiyasını irəli sürür: 1) maliyyə konsepsiyası; 2) fiziki kapitalın iqtisadi konsepsiyası; Maliyyə konsepsiyasına əsasən kapitala (yaxud xüsusi kapitala) xalis aktivlərin sinonimi kimi baxılır. Bu traktovkada kapital investisiya olunmuş pul vəsaitlərinə uyğun gəlir. Kommertiya bankı ləğv olduğu halda onun investisiya olunmuş pul vəsaitləri qalıq prinsipi əsasında müəyyən olunur, yəni bankın xalis aktivlərinin (xüsusi kapitalının, yaxud sadəcə kapitalının) kəmiyyəti onun nəzarətində və istifadəsində olan bütün aktivlərindən öhdəlikləri çıxıldıqdan sonra təyin edilə bilər. Məsələ ondadır ki, kreditorlar təsisçilər (mülkiyyətçilər) qarşısında həmişə üstün hüquqlara malikdir və bu fakt MHBS-da xüsusi vurğulanır. Aydındır ki, kapitalın saxlanılmasının iki konsepsiyasından hər hansı birinin seçilməsi kommertiya bankının uçot siyasəti ilə müəyyən olunur. Kommertiya banklarının fəaliyyət xüsusiyyəti nəzərə alınmaqla onların “kapitalın saxlanılmasının maliyyə konsepsiyası”nı seçməsi daha təbii görünür. Məsələ bundadır ki, kommertiya banklarının kapitalı nominal pul vahidləri ilə müəyyən olunur və bu tip təşkilatların mənfəət əldə

etməsi müəyyən dövr ərzində onların nominal pul kapitalının artmasını göstərir.

Aktivlərin, kapital və öhdəliklərin balans elementləri kimi tanınması üçün uçot nəzəriyyəsi və praktikasını tərəfindən müvafiq kriteriyalar (meyarlar) işlənilib hazırlanmışdır. Həmin elementlər yalnız müəyyən olunmuş kriteriyalara cavab verdikdə balansda tanına və əks etdirilə bilər. Müvafiq kriteriyaların qoyulmasının başlıca məqsədi və vəzifəsinə gəldikdə, bu “müxtəlif istifadəçilərin əsaslandırılmış iqtisadi qərarlar qəbul etməsi üçün dürüst və etibarlı informasiyanın formalaşdırılması” kimi şərh oluna bilər. Qeyd edək ki, prinsiplər və konseptual əsaslar uçot obyektinin balansda tanınması və ya balansda qəbul edilməsi üçün iki əsas kriteriya müəyyən etmişdir: a) obyektə bağlı istənilən iqtisadi faydanın şirkət tərəfindən götürülməsi, yaxud itirilməsi ehtimalı mövcuddur; b) obyekt etibarlı şəkildə ölçülə biləcək dəyərə, yaxud qiymətə malikdir. Göstərilən kriteriyalar universaldır, maliyyə hesabatının bütün elementlərinin, o cümlədən aktivlərin və öhdəliklərin tanınması üçün tətbiq oluna bilər.

Kommersiya banklarına rəğmən obyekt o zaman balansda aktiv kimi tanına bilər ki, gələcəkdə həmin aktivin istifadəsindən kommersiya bankının iqtisadi fayda götürmək ehtimalı vardır və bu ehtimal yüksəkdir, eləcə də həmin obyektin dəyəri düzgün ölçülə bilər. Əgər bu kriteriyalardan hər hansı birinə əməl olunmazsa, onda obyekt balansda aktiv kimi tanınmır və bu barədə informasiya maliyyə hesabatına qeydlərdə açıqlanır. Cari dövrdə çəkilmiş xərclərin (istifadə olunmuş pul resurslarının) gələcəkdə kommersiya bankına iqtisadi fayda gətirmə ehtimalı olmadıqda balansda aktivlər kimi deyil, “Mənfəət və zərərlər haqqında” hesabatda xərc (zərər) elementi kimi tanınır.

Prinsiplərdə və konseptual əsaslarda öhdəliklərin balansda tanınmasına o zaman icazə verilir ki, onların ödənilməsi: a) şirkətə iqtisadi fayda gətirən aktivlərin şirkətdən axıb getməsi ehtimalını yaradır və bu ehtimal yüksəkdir; b) ödənilən öhdəliyin kəmiyyəti dəqiq və etibarlı şəkildə müəyyən oluna bilər; Hər iki şərtə əməl edildiyi halda öhdəlik mühasibat balansının elementi kimi tanınır. Əgər öhdəliyin ödənilməsi nəticəsində iqtisadi fayda gətirən resursların axını ehtimalı varsa, ancaq həmin ödəmənin kəmiyyəti etibarlı şəkildə müəyyən oluna bilmirsə, onda öhdəlik mühasibat balansında ehtiyat kimi tanınır. İki kriteriyadan heç birinə əməl edilmədikdə, mümkün ola biləcək öhdəlik barədə informasiya balansda deyil, maliyyə hesabatına qeydlərdə açıqlanır.

Mühasibat balansında tanınan öhdəlik keçmiş hadisələr, yaxud əməliyyatlar nəticəsində meydana çıxır və onun tənzimlənməsi şirkətdən re-

sursların axınına səbəb olur. Kommersiya bankının digər bankdan kredit almaq barədə müqavilə bağlaması öhdəliyin meydana çıxması anlamına gəlmir və öhdəlik kreditor bankdan pul vəsaitləri daxil olduğu andan yaranır. Gələcəkdə kommersiya bankına daxil olacaq müddətli əmanətlər üzrə razılaşma (müqavilə) olsa belə, pul vəsaitləri depozit hesablara daxil olmayana qədər mühasibat balansının öhdəlik elementi kimi qəbul edilmir. Pul vəsaitləri depozit hesablara daxil olduğdan, depozit sahiblərinə sertifikat verildikdən, faiz dərəcəsi, ödənilmə müddəti və müqavilənin digər şərtləri dəqiq müəyyən olunduqdan sonra bankın depozit sahibi qarşısında öhdəliyi yaranmış olur.

Cari dövrdə bankın tələb olunana qədər əmanətlər üzrə müştəri vəsaitlərinin axını (ödəniləcək məbləğ) barədə dəqiq məlumatı yoxdursa, onda belə öhdəliklər qiymətləndirilən öhdəliklər kimi təsnifləşdirilir və uçotda əks etdirilir, onların ödənilməsi üçün balansda ehtiyat maddəsi yaradılır.

Dissertasiya işində aktivlərin və öhdəliklərin tanınmasına dair prinsiplərin, eləcə də konseptual əsasların müəyyən etdiyi və tədqiqat zamanı nəzərdən keçirilən kriteriyaların metodoloji baxımdan xeyli mübahisəli olduğu və praktiki cəhətdən çətinlik törətdiyi əsaslandırılır. Ona görə də tədqiqat işində həmin kriteriyalar fərqli şəkildə formulə olunur.

2. Balans elementlərinin təsnifatı, onların uçotu və təhlilinin metodoloji prinsipləri

Dissertasiya işində əsaslandırılır ki, aktivlərin, kapital və öhdəliklərin nəzərdən keçirilən tərifləri, tanınma kriteriyaları özlüyündə maliyyə hesabatının həmin elementlərinin dəyərini, ya da onlarla bağlı iqtisadi faydanın daxil olmasını, yaxud axıb getməsinin real kəmiyyətini müəyyən etmir. Həmin elementlərin və onlarla əlaqədar olan iqtisadi faydanın kəmiyyəti uçot və hesabatın metodologiyası ilə müəyyən oluna bilər. Aktivlərin, kapital və öhdəliklərin uçotu, təhlili və hesabatın təşkili metodologiyası dedikdə həmin elementlərin yaranması, istifadəsi, təsərrüfatdan çıxması və ödənilməsi barədə informasiyanın formalaşdırılması üçün tətbiq olunan prinsiplərin, standartların, metodların və qaydaların məcmusu başa düşülür. Metodologiya və onun elementləri abstrakt tərifləri və kriteriyaları konkret kəmiyyətə çevirməyə imkan verir. Başqa sözlə desək, metodologiya və onun tərkib elementlərinin köməyi ilə konkret balans elementinin qiymətləndirilməsi və dəyərini müəyyən olunması həyata keçirilir, onlarla əlaqədar olan iqtisadi faydanın daxil olması və axını ölçülür, istifadəsinin səmərəliliyi təhlil edilir.

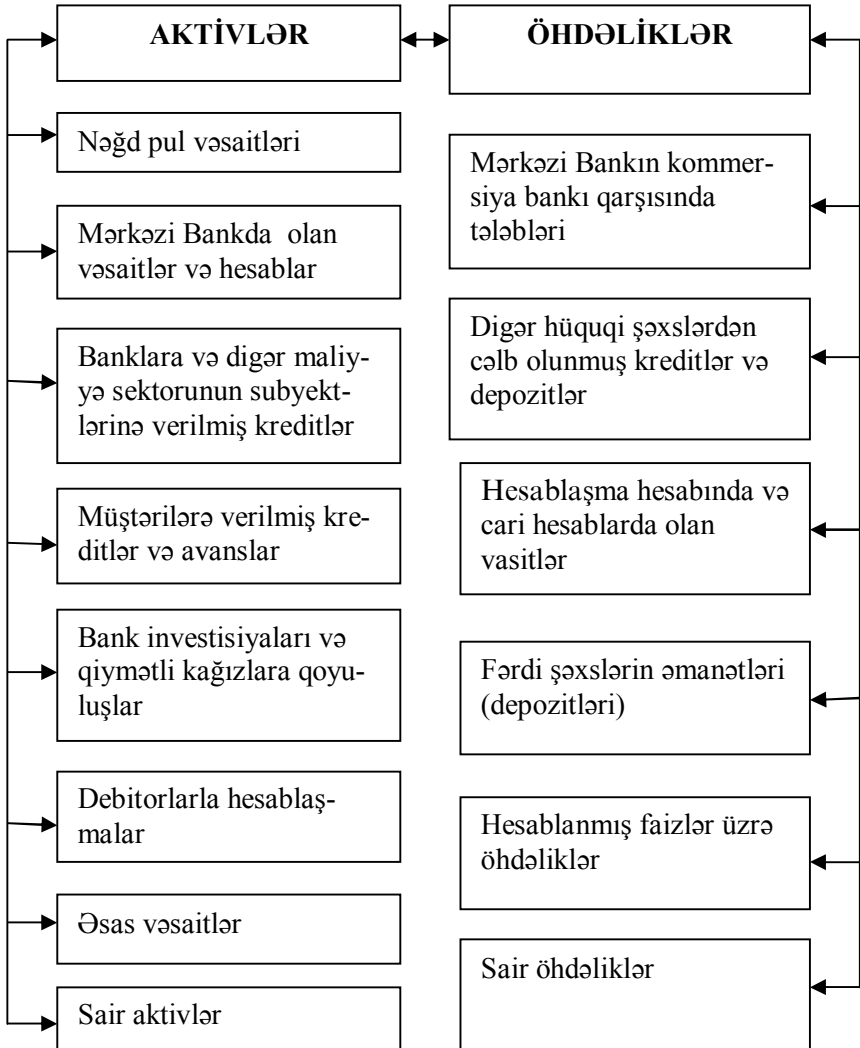
Əgər balans elementlərinin kəmiyyəti barədə uçot və hesabatda informasiya formalaşdırmağın ümumqəbul olunmuş prinsipləri, standartları

və metodları vardırsa, bunu həmin elementlərin əsasında maliyyə vəziyyətinin və maliyyə nəticələrinin təhlili barədə demək mümkün deyildir. Bu da onunla əsaslandırılıla bilər ki, daxili və kənar istifadəçilər tərəfindən həyata keçirilən təhlilin məqsədi, xarakteri, aparılma istiqamətləri və təşkili üsulları müxtəlif ola bilər. Digər tərəfdən, mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı sistemində ümumqəbul edilmiş prinsiplər, standartlar və metodlar təsbitedici, yaxud normativ xarakter daşıyırsa, maliyyə-iqtisadi təhlildə ümumqəbul olunmuş vahid standartlar, qaydalar və üsullar yoxdur. Deməli, maliyyə-iqtisadi təhlil təsbitedici deyil, pozitiv xarakter daşıyır. Bu da əslində o deməkdir ki, yalnız qoyulmuş məqsəddən asılı olaraq təhlilin müvafiq metodikası və göstəricilər sistemi müəyyən oluna bilər.

Mühasibat balansının elementləri barədə daha ətraflı informasiya formalaşdırmaq və təhlil etmək məqsədilə onların elmi və praktiki cəhətdən əsaslandırılmış təsnifatı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq standartlara əsasən kommersiya təşkilatları mühasibat balansında aktivləri və öhdəlikləri təsnifləşdirmək üçün iki metoddan birini seçə bilər: 1) fəaliyyət müddəti üzrə (aktivlər) və ödənilmə müddəti üzrə (öhdəliklər) təsnifat; 2) likvidlik dərəcəsinə görə təsnifat; müəllifin fikrincə, kommersiya bankları uçot və hesabat praktikasında özünün aktivlərini və öhdəliklərini təsnifləşdirən zaman ikinci təsnifat metodundan istifadə etməsi daha məqsədəuyğun sayıla bilər. Lakin, aparılan araşdırmalar göstərir ki, ölkənin kommersiya banklarında balans elementlərinin, xüsusilə də öhdəliklərin ikinci metod üzrə təsnifatı dəqiq aparılmır, bunun da başlıca səbəblərindən biri kimi kommersiya bankları üçün unifikasiya edilmiş balans formasının olmaması göstərilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, nə MHBS, nə də MMUS öhdəliklərin mühasibat balansında əks etdirilməli olan xətti maddələrini müəyyən etmir. “Maliyyə hesabatının təqdimatı” adlı MHBS 1 və MMUS 1 -də verilmiş xətti maddələr bank sferasının xüsusiyyətini nəzərə almır. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, adları sadalanan standartların tələbləri və təsbitləri məqsədi mənfəət götürmək olan kommersiya təşkilatlarına, o cümlədən kommersiya banklarına bütövlükdə şamil olunur. Həm də nəzərə alınsa ki, kommersiya banklarının bütövlükdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rolu vardır və həmin sfera spesifik xüsusiyyətlərə malikdir, onda müvafiq normativ-hüquqi sənədlərdə maliyyə hesabatının təqdim olunmasına, onun formatı, strukturu və məzmununa aid qaydaların və tələblərin daha ətraflı şərh edilməsi məqsədəuyğun olardı. Kommersiya banklarının maliyyə hesabatında əks etdirilməli olan informasiyanın məzmununa və keyfiyyətinə daha ciddi tələblərin qoyulması maliyyə hesabatındakı informasiyanın təhrif olunma-

sının aradan qaldırılmasına, spekulativ bank əməliyyatlarına son qoyulmasına və bunun nəticəsi kimi maliyyə böhranlarının qarşısının alınmasına müsbət təsir göstərə bilər.

Sxem 1. Kommersiya banklarının aktivləri və öhdəliklərinin mühasibat balansında təsnifatı

3. Kommersiya banklarının balans elementlərinin uçotu metodikası və onun effektivliyinin qiymətləndirilməsi

“Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsinin 4.4-cü bəndinə əsasən kredit təşkilatlarında, o cümlədən kommersiya banklarında mühasibat uçotunun aparılması qaydaları, maliyyə hesabatının formatı, məzmunu, strukturu və dövrüliyi mühasibat uçotu sahəsində dövlət tənzimlənməsini həyata keçirən müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırılmaqla Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən müəyyən olunur. Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının “Banklar haqqında” və “Mühasibat uçotu haqqında” Qanunlarının tələblərini rəhbər tutaraq “Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarında mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları”-ni hazırlanmış və təsdiq etmişdir. Qeyd edək ki, həmin Qaydalar MHBS-in tələblərinə uyğun işlənilib hazırlanmışdır.

Aktivlərin, kapital və öhdəliklərin, həmçinin baş verə biləcək bütün əməliyyatların cari uçotunu aparmaq üçün Mərkəzi Bank tərəfindən Hesablar planı və onun tətbiqinə dair Göstərişlər işlənilib hazırlanmış və hal-hazırda praktikada tətbiq olunur. Aparılan təhlil və müşahidələr göstərir ki, hesablar planı maliyyə hesabatının bütün elementləri üzrə etibarlı və dürüst informasiya formalaşdırmağa imkan verir. Orada hesablar aktivlərin likvidliyinin, öhdəliklər üzrə isə vəsaitlərin tələb olunma təcilliyinin azalması istiqamətində (qaydasında) sıralanır. Qüvvədə olan hesablar planında sintetik hesablar dörd bölmədə verilir:

- I. Aktivləri uçota alan hesablar;
- II. Passivləri (kapital və öhdəlikləri) uçota alan hesablar;
- III. Mənfəəti (zərərləri) uçota alan hesablar;
- IV. Balansarxası hesablar.

Balans elementlərinin, onların ayrı-ayrı növlərinin uçotunu aparmaq üçün hesablar planındakı bütün hesablar siniflərə, siniflər daxilində qruplara, qruplar daxilində isə müvafiq sintetik hesablara bölünür. Məsələn, aktivlərin uçotu üçün mövcud hesablar planında 18 sinif, 108 qrup və 198 sintetik hesab nəzərdə tutulmuşdur. Müqayisə üçün deyək ki, bank olmayan kommersiya təşkilatlarında balansın bütün elementlərinin uçotu üçün cəmi 142 sintetik hesabdən istifadə olunur. Aparılan müqayisə göstərir ki, kommersiya banklarının hesablar planı həcmcə çox genişdir və quruluşuna görə olduqca mürəkkəbdir. Bununla belə, kommersiya bankları üçün nəzərdə tutulan hesablar planı əsasında balans elementlərinin mövcudluğu və hərəkəti haqqında cari informasiyanın formalaşdırılması metodiki və praktiki cəhətdən elə də çətinlik yaratmır. Dussertasiya işində

əsaslandırılır ki, etibarlı informasiyanın formalaşdırılması zamanı müəyyən çətinliklərin yaranması bilavasitə bank fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə daha çox bağlı ola bilər. Ancaq, aparılan araşdırmalar onu da sübut edir ki, mövcud hesablər planı, onun quruluşu, həmin hesablarda bir çox uçot yazılışlarının aparılması qaydaları və prosedurları dəyişdirilsə daha səmərəli olar. Müəllifin fikrincə, bir sıra əməliyyatların uçotunun aparılması üçün əlavə hesablər nəzərdə tutulmalıdır. Məsələn bundadır ki, aktivlərin, kapital və öhdəliklərin bəzi əlamətlər üzrə uçotunun aparılması üçün konkret hesablər nəzərdə tutulmamışdır. Məsələn, mövcud hesablər planında “tələb olunana qədər” və “müddətli” kreditlər üzrə informasiya formalaşdırma biləcək hesablər yoxdur. Kommersiya banklarında verilmiş kreditlərin verilmə müddətləri üzrə sintetik uçotu aparılmır. Yerinə yetirilmiş təhlil işləri göstərir ki, aktivlərin tərkib hissəsi olan qeyri-maddi aktivlərin ilkin dəyərinin, balans dəyərinin müəyyən edilməsi, yenidən qiymətləndirilməsi, uçot və hesabatda əks etdirilməsi qaydalarında xeyli mübahisəli məqamlar vardır. Belə ki, səhmdar (emitent) kommersiya banklarında səhmlərin və digər qiymətli kağızların buraxılışı və yerləşdirilməsi üzrə xərclərin uçotunu aparmaq üçün ayrıca sintetik hesab nəzərdə tutulmamışdır. Hesablər planında qeyri-maddi aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi üzrə ehtiyatın uçotunun aparılması üçün də sintetik hesab yoxdur. İnvestisiyaların yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində yaranan zərər yalnız “Mənfəət və zərərlər haqqında” hesabatda əks etdirilir. Təcrübədə bu cür zərərlər yarandıqda və onların silinməsi üçün müvafiq ehtiyat olduqda yaranmış zərər ilk öncə həmin ehtiyata silinir. Bu qayda cari məsrəflərlə kapital məsrəflərinin fərqləndirilməsi prinsipinə uyğun gəlmir. Hesablər planında müvafiq hesabın olmaması səbəbindən xarici və daxili investisiyalı mülikiyyətin yenidən qiymətləndirilməsi üzrə ehtiyatın da sintetik uçotunu aparmaq mümkün olmur. Kommersiya banklarında nizamnamə kapitalının əvvəllər buraxılmış səhmlərin nominal dəyərinin artması və azalması nəticəsində dəyişilməsinin uçotu qaydası müvafiq sənədlərdə öz əksini tapmamışdır.

Kommersiya banklarının öhdəliklər üzrə bütün əməliyyatları passiv əməliyyatlara aid edilir. Passiv əməliyyatlar içərisində ən yüksək xüsusi çəkiyə (2/3 hissəyə) malik olan öhdəlik müştərilərin hesabları üzrə öhdəliklərdir. Bütün cari öhdəliklərin və qismən də uzunmüddətli öhdəliklərin uçotunu aparmaq üçün hesablər planında 257 sintetik hesab nəzərdə tutulmuşdur. Deyilənlərə baxmayaraq kommersiya banklarının uçot təcrübəsində müddətli və tələb olunanadək cari hesablər, əmanətlər və depozitlər üzrə ayrıca informasiya formalaşdırılmır. Belə bir vəziyyətin yaranması

həmin əməliyyatları uçota alan müvafiq hesabların olmaması ilə izah edilə bilər. Digər çatışmazlıq ondan ibarətdir ki, faiz xərcləri əsas və əlavə öhdəliklərin yaranması və ödənilməsinə əks etdirən hesablar üzrə “qısamüddətli” və “uzunmüddətli” kimi təsnifləşdirilmədən bütövlükdə əks etdirilir. Bütün bunlar və dissertasiya işində qabardılan digər çatışmazlıqlar cari hesablar və depozitlər, eləcə də faiz xərcləri üzrə öhdəliklərin dəqiq müəyyən edilməsinə və təsnifləşdirilməsinə imkan vermir. Bu isə son nəticədə balansda əks etdirilən informasiyanın faydalılığını xeyli aşağı salır. Eyni sözləri maliyyə sektorunun kreditorlar qrupları üzrə faiz xərcləri haqqında öhdəliklərə də şamil etmək olar.

4. Kommersiya banklarının balans elementlərinin uçotu metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Dissertasiya işində əsaslandırılır ki, kommersiya banklarının balans elementlərinin uçotunun təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi aşağıdakı faktorlarla bağlıdır: 1) kommersiya bankları qarşısında qoyulan bütün vəzifələrin və funksiyaların yerinə yetirilməsi; 2) aktivlərin cəlb olunması, məzmun və forma baxımından müxtəlif öhdəliklərin, ehtiyatların və sair passivlərin yaranması və ödənilməsi ilə bağlı bank əməliyyatlarının intensivliyi; 3) operativ, strateji, taktiki və investisiya xarakterli idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün zəruri olan etibarlı və keyfiyyətli informasiyanın formalaşdırılması; 4) kommersiya banklarının fəaliyyəti üzərində daxili və kənar nəzarətin gücləndirilməsi; 5) mühasibat uçotunun MHBS-nin tələblərinə və qaydalarına tam uyğunlaşdırılması; 6) kommersiya banklarının fəaliyyətinin idarəetmə və maliyyə təhlilinin beynəlxalq praktikada tətbiq olunan metodika və metodlar səviyyəsində təşkili. Aydındır ki, göstərilən bu və ya digər faktorlar mühasibat balansında və digər hesabat formalarında adekvat informasiyanın formalaşdırılmasını tələb edir.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, kommersiya banklarında balans elementlərinin uçotunun təkmilləşdirilməsi metodiki və praktiki əhəmiyyət daşıyan hesablar planından başlanılsa daha məqsədəuyğun olar. Bu onunla əlaqədardır ki, hesablar planı mühasibat balansının və digər maliyyə hesabatı formalarının tərtibi və qurulmasının metodoloji və praktiki əsasında durur. Hesabların təsnifatının, baş verən bank əməliyyatlarının mühasibat uçotu hesablarında əks etdirilməsi qaydasının köməyi ilə bankın maliyyə vəziyyəti, maliyyə nəticələri və balans maddələrinin likvidlik səviyyəsi barədə informasiya formalaşdırılır. Digər kommersiya təşkilatlarından fərqli olaraq kommersiya banklarında mühasibat balansı operativ qaydada, yəni gündəlik tərtib edilir və onun informasiyası əsasında bankın xüsusi kapitalı və öhdəliklərinin vəziyyəti, həmçinin bankın sərəncamında olan

aktivlərin tərkibi və quruluşu öyrənilir. Əgər yuxarıda deyilənlər prizmasından mövcud hesablar planı qiymətləndirilsə, onda onun rasionallıq olmadığı qənaətinə gəlmək mümkündür. Çünki, qüvvədə olan hesablar planı aktivlərin, kapital və öhdəliklərin müxtəlif növləri, eləcə də aktiv və passiv bank əməliyyatlarının müxtəlif növləri barəsində informasiya formalaşdırmaq üçün kifayət qədər hesablara malik deyildir. Bundan başqa, hesablar planında istifadəsi tələb olunmayan və digər hesablarla əvəz oluna biləcək hesablar mövcuddur.

Dissertasiya işində əsaslandırılır ki, kommersiya bankları üçün hesablar planını aşağıdakı quruluşda formalaşdırmaq daha məqsədəuyğundur:

- I. Aktivləri uçota alan hesablar;
- II. Kapitalı uçota alan hesablar;
- III. Öhdəlikləri uçota alan hesablar;
- IV. Gəlirləri uçota alan hesablar;
- V. Xərcləri uçota alan hesablar;
- VI. Maliyyə nəticələrini uçota alan hesablar;
- VII. Balansdankənar hesablar.

Tədqiqat göstərir ki, kommersiya banklarının aktivlərinin mövcudluğu və hərəkəti haqqında kombinəlanmış əsasda, yəni aktivlərin qısamüddətli və uzunmüddətli bölgüsü çərçivəsində və eyni zamanda onların likvidliyinin azalması dərəcəsi üzrə təsnifatı və uçotu əsasında informasiya əldə etmək üçün mövcud hesablar planı daxilində müəyyən dəyişikliklər aparmaq lazımdır. Bunu nəzərə almaqla dissertasiya işində aktivləri uçota alan hesabların aşağıdakı siniflər üzrə qruplaşdırılması təklif edilir: 1) pul vəsaitləri, pul vəsaitlərinin ekvivalentləri və digər tədiyyə vasitələri; 2) qiymətli metallar; 3) Mərkəzi Bankda olan hesablar; 4) rezident, qeyri-rezident banklarda və digər maliyyə institutlarında "Nostro" müxəbir hesablar; 5) rezident, qeyri-rezident banklarda və digər maliyyə institutlarında yerləşdirilmiş qısamüddətli depozitlər; 6) müxtəlif hüquqi statusa malik idarələrə, təşkilatlara, müəssisələrə və fiziki şəxslərə verilmiş qısamüddətli kreditlər və avanslar; 7) sair qısamüddətli debitor borcları; 8) rezident, qeyri-rezident banklarda və digər maliyyə institutlarında yerləşdirilmiş uzunmüddətli depozitlər; 9) müxtəlif hüquqi statusa malik idarələrə, təşkilatlara, müəssisələrə və fiziki şəxslərə verilmiş uzunmüddətli kreditlər və avanslar; 10) sair uzunmüddətli debitor borcları; 11) maliyyə aktivlərinə qısamüddətli investisiyalar; 12) maliyyə aktivlərinə uzunmüddətli investisiyalar; 13) müxtəlif debitorlarla hesablaşmalar; 14) gələcək dövrlərin xərcləri (təxirə salınmış xərclər); 15) qeyri-maddi aktivlər; 16) daxili və

xarici investisiyalı mülkiyyət; 17) əsas vəsaitlər. Təklif olunan təsnifatın əsas fərqləndirici xüsusiyyəti kimi aktivlərin likvidliyinin azalma dərəcəsi üzrə yerləşdirilməsi göstərilə bilər.

Mövcud hesablar planına əsasən demək olar ki, bütün hesablar üzrə yazılışlar üç ifadədə, yəni milli valyuta ilə, xarici valyuta ilə və qiymətli metallarla aparılmalıdır. Zənnimizcə, belə bir vəziyyət hesablar planını həddindən artıq yükləmiş olur və istifadəçilər üçün onun qavranılmasını xeyli çətinləşdirir. Xarici valyuta və qiymətli metallarla əməliyyatların yalnız analitik uçotunun aparılması təklif olunur, sintetik uçotun isə milli valyuta ilə aparılması məqsədəuyğun sayılır. Çünki, gündəlik balansın üç ölçüdə (ifadədə) aparılması xeyli məsrəf və əmək sərfi tələb edir. Başqa variantlardan da istifadə oluna bilər. 1001 “Kassa” hesabında məbləği manat /xarici valyuta kimi də əks etdirmək olar. Verilmiş kreditlərin, avansların və yerləşdirilmiş depozitlərin uçotunun təkcə onların qısamüddətli və uzunmüddətli təsnifatı üzrə deyil, həmin bölgü çərçivəsində müddətlər üzrə aparılması təklif olunur. Bunun üçün dissertasiya işində müvafiq hesablardan istifadənin zəruriliyi əsaslandırılır.

Araşdırmalar göstərir ki, bank sistemində xarici valyuta əməliyyatlarının təsdiq olunmuş uçotu qaydaları xarici valyuta ilə baş verə biləcək əməliyyatların tam təsnifatını əks etdirmir, eyni zamanda hesablar planında da müvafiq hesablar nəzərdə tutulmur. Dissertasiya işində əsaslandırılır ki, xarici valyuta ilə əməliyyatların uçotu üzrə qaydalar Azərbaycan Respublikasının “Valyuta tənzimlənməsi haqqında” Qanununa uyğun olaraq yenidən işlənilməlidir. Başqa sözlə desək, xarici valyuta ilə əməliyyatların uçotu qaydaları həmin əməliyyatların sözügedən Qanunda verilmiş təsnifatına əsaslanaraq təsbit edilməlidir.

Mövcud hesablar planının qısa və uzunmüddətli maliyyə aktivlərinin bütün növləri üzrə informasiya formalaşdırıla biləcək sintetik hesablara malik olmadığı nəzərə alınaraq 14 və 15 siniflərin müvafiq olaraq “Maliyyə aktivlərinə qısamüddətli investisiyalar” və “Maliyyə aktivlərinə uzunmüddətli investisiyalar” adlandırılması təklif olunur və dissertasiya işində həmin siniflər çərçivəsində konkret olaraq hansı hesabların yerləşdirilməli olduğu göstərilir. Dissertasiya işində ödənilənə qədər investisiyaların yenidən qiymətləndirilməsi üzrə zərərlərlə dilinq əməliyyatları üçün qoyulmuş investisiyaların yenidən qiymətləndirilməsindən olan zərərlərin ayrıca uçota alınmalısının və cari zərərlərə deyil, ilk növbədə yenidən qiymətləndirmə üzrə ehtiyata silinməsinin zəruriliyi əsaslandırılır.

Kommersiya banklarının qeyri-maddi aktivləri və əsas vəsaitləri mühasibat balansında bir qayda olaraq onların ilk dəyərindən yığılmış amortizasiya və qiymətdəndüşmədən olan zərərlər çıxılmaqla əks etdirilməlidir. Halbuki mövcud qaydalarda həmin aktivlərin mühasibat balansında onların ilk dəyərindən yalnız yığılmış amortizasiyanı çıxmaqla əks etdirilməli olduğu göstərilir və bu da MHBS 16 “Əsas vəsaitlər” və MHBS 38 “Qeyri maddi aktivlər” adlı beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun gəlmir.

Təsisçilər (mülkiyyətçilər) tərəfindən nizamnamə kapitalına pay şəklində təqdim olunan qeyri-maddi aktivlərin və əsas vəsaitlərin qaydalarda nəzərdə tutulduğu kimi, təsisçilərin qərara gəldiyi dəyərlə deyil, ədalətli dəyərlə, yaxud bazar dəyəri ilə əks etdirilməsi daha düzgün olardı. İlk qiymətləndirmədən sonra qeyri-maddi aktivlərin və əsas vəsaitlərin uçotunun ya ilkin dəyər modeli, ya da yenidən qiymətləndirmə modeli ilə təşkili və aparılması məqsəduyğundur. Bu barədə mövcud qaydalarda metodiki və praktiki xarakterli heç bir göstəriş yoxdur. Hesablar planında qeyri-maddi aktivlərin, daxili və xarici investisiyalı mülkiyyətin yenidən qiymətləndirilməsi üzrə ehtiyatın uçotu üçün müvafiq hesabların nəzərdə tutulmadığı əsas götürülərək aşağıdakı sintetik hesabların açılması təklif edilir: 5320 “Qeyri-maddi aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi üzrə ehtiyat”; 5321 “Qudvilin yenidən qiymətləndirilməsi üzrə ehtiyat”; 5322 “Mənfi qudvilin yenidən qiymətləndirilməsi üzrə ehtiyat”; 5331 “İnvestisiyalı mülkiyyətin yenidən qiymətləndirilməsi üzrə” ehtiyat.

Məlumdur ki, səhmdar tipli kommersiya banklarının səhmləri və digər qiymətli kağızları öz dəyərinin bir hissəsini itirə və qiymətdən düşə bilər. Odur ki, qiymətli kağızların qiymətdən düşməsindən mümkün ola biləcək zərərlərin uçotunu aparmaq və bu cür zərərlərin örtülməsi üçün müvafiq ehtiyatların yaradılmasının vacibliyi meydana çıxır. Qeyd edək ki, mövcud hesablar planında yalnız diling əməliyyatlarından ola biləcək zərərlərin örtülməsi məqsədi ilə ehtiyatın yaradılması və onun uçotu üçün müvafiq hesablar nəzərdə tutulmuşdur.

Kommersiya banklarında qiymətli kağızların buraxılışı və yerləşdirilməsi ilə əlaqədar xərclərin ya inzibati, ya da sair xərclərin tərkibində uçota alınması məqsəduyğundur. Bunun üçün dissertasiya işində yeni iki sintetik uçot hesabı təklif edilir: a) 9160 “Qiymətli kağızların buraxılışı və yerləşdirilməsi üzrə inzibati xərclər”; b) 9168 “Qiymətli kağızların buraxılışı və yerləşdirilməsi üzrə sair xərclər”.

Təhlil və araşdırmalar göstərir ki, kommersiya banklarında faiz xərclərinin qısa və uzunmüddətli tipologiyası, müştərilərin cari və depozit

hesablarının isə müddətlər üzrə təsnifatı əsasında mühasibat uçotunun təşkili və aparılması daha məqsədəuyğun olardı. Bu da maliyyə vəziyyətinin hərtərəfli təhlili və bank fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının aşkara çıxarılması üçün faydalı informasiya formalaşdırmağa imkan verərdi.

5. Kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin təhlili metodikası

Digər iqtisadi subyektlərdə olduğu kimi, kommersiya banklarında da maliyyə-iqtisadi təhlilin predmetini baş verən hadisə və faktların, eləcə də maliyyə və pul-kredit əməliyyatlarının səbəb-nəticə əlaqələri təşkil edir. Bununla belə, bankların spesifik xüsusiyyətləri deməyə əsas verir ki, onların fəaliyyəti daha çox maliyyə təhlili aspektində araşdırılır. Əgər maliyyə-iqtisadi təhlildə tədqiqat obyektini kimi maliyyə resursları da daxil olmaqla bütün iqtisadi resurslar çıxış edirsə, maliyyə təhlilində tədqiqat obyektini kimi maliyyə resursları, onların hərəkəti və mövcudluğu götürülür. Ancaq bu o demək deyildir ki, təhlilin həmin növləri bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə aparılır. Hər cür iqtisadi fəaliyyət maliyyə nəticəsinə malik olur və bu da öz növbəsində mühasibat balansının quruluşunda və deməli, kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin dəyişməsində özünü göstərir.

Maliyyə təhlilinin əsas həlqəsi, yaxud bloku maliyyə vəziyyətinin təhlili hesab olunur. Dünya maliyyə böhranının davam etdiyi bir şəraitdə kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin və maliyyə sabitliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Balans elementləri əsasında maliyyə fəaliyyətinin təhlili hər bir kommersiya bankının maliyyə sabitliyini və likvidliyini obyektiv qiymətləndirmək, eləcə də kreditqaytarma bacarığını və işgüzar aktivliyini müəyyən etmək məqsədi ilə həyata keçirilir.

Kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətini ilk növbədə təhlil edən, qiymətləndirən və ona nəzarəti həyata keçirən Mərkəzi Bankdır. Eyni zamanda bankların maliyyə vəziyyətini digər çoxsaylı aoutsayderlər qiymətləndirir və təhlil edir. Onları bankın maliyyə vəziyyəti və işgüzar fəaliyyətinin maliyyə nəticələri maraqlandırır. Kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin nüfuzlu reyting agentlikləri, müstəqil ekspertlər tərəfindən təhlili və qiymətləndirilməsi, onun elmi nəticələri əlavə müştəriləri, mövcud və potensial investor və kreditorları “qeyri-sağlam maliyyə vəziyyəti”nə malik banklarla əlaqədən çəkilməyə şərait yaradır. Ona görə də hər bir kommersiya bankı özünün maliyyə vəziyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsinə ehtiyac duyur. Araşdırmalar təsdiq edir ki, istənilən

kommersiya bankının maliyyə vəziyyətinin təhlili özündə aşağıdakıları birləşdirir: a) təhlil aparılan dövrə bankın maliyyə vəziyyətini; b) bankın maliyyə vəziyyətinin bir neçə il üzrə müqayisəsini və qiymətləndirilməsini; v) kommersiya bankının maliyyə vəziyyətinin digər kommersiya banklarının maliyyə vəziyyəti ilə müqayisəsini; q) təhlilin nəticələrinin ümumiləşdirilməsini və onun əsasında səmərəli idarəetmə və maliyyə qərarlarının qəbulu üçün təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasını; Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, hər bir kommersiya bankının maliyyə vəziyyəti $A=K+Ö$ bərabərliyinə əsaslanan mühasibat balansının informasiyası bazasında təhlil edilir və qiymətləndirilir. Əslində mühasibat balans son dövrlərdə təşkilatın maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat kimi qəbul edilir. Göstərilən bərabərlik əsasında maliyyə vəziyyətinin təhlil edilməsi məqsədi ilə Mərkəzi Bank kommersiya bankları üçün mühasibat balansının vahid formasını və quruluşunu təsdiq etmişdir. Məlumatlarından istifadə olunmaqla təhlil işi aparılan UNİBANK kommersiya bankının mühasibat balansının məzmunu və quruluşu cədvəl 1-dən daha aydın görünür (cədvəl 1.).

Balansın mütləq rəqəmləri göstərir ki, onlar ümumiləşdirilmiş məlumatlardır. Aydındır ki, ümumiləşdirilmiş rəqəmlər əsasında kommersiya bankının fəaliyyətinin analitik təhlilini aparmaq xeyli çətinlik yaradır. Bununla belə, balansın məlumatları əsasında kommersiya banklarının balans elementlərinin tərkibi, strukturu və yerləşdirilməsini, eləcə də bankın resurs bazasının vəziyyətini, onun mənbəyini təhlil etmək və qiymətləndirmək olar.

Tədqiqatçıların mütləq əksəriyyəti kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin təhlilinə aktiv əməliyyatlardan deyil, passiv əməliyyatlardan başlamağı təklif edir. Məsələ bundadır ki, bankın aktiv əməliyyatları məhduddur, çünki onlar kommersiya bankının öz kapitalı dairəsində həyata keçirilə bilər. Cədvəldən göründüyü kimi, bu resursların ümumi aktivlərdə payı çox aşağıdır. Cəlb olunmuş resurslar kommersiya bankının kapitalından 8,49 dəfə çoxdur. Bu həm də onu göstərir ki, bankın stabil fəaliyyətini təmin etmək üçün kommersiya bankı öz resurslarının həcmi cəlb olunmuş vəsaitlər hesabına artırmalıdır. Ancaq bankın resurs potensialını ondan səmərəli istifadə edilmək şərti ilə artırıqda faydalı ola bilər. Əks halda bankın maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi qaçılmazdır.

**UNİBANK kommersiya bankının mühasibat balansı
(01.01.2013)**

Balansın elementləri	Məbləğ, min manatla	Yekuna görə, %-lə
Aktivlər		
Pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri	41788	9,04
Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankında yerləşdirilmiş məcburi ehtiyatlar	6842	1,48
Digər banklardan alınacaq vəsaitlər	40478	8,76
Müştərilərə verilmiş kreditlər və avanslar	307727	66,60
Satıla bilən investisiya qiymətli kağızları	460	0,10
Vergilər Nazirliyinə verilmiş avanslar	4225	0,91
Təxirə salınmış mənfəət vergisi aktivləri	4713	1,02
Bina və avadanlıqlar	37861	8,19
Qeyri-maddi aktivlər	1820	0,39
Digər maliyyə aktivləri	490	0,11
Digər aktivlər	15656	3,39
Cəmi aktivlər	462060	100,0
Öhdəliklər		
Digər banklara ödəniləcək vəsaitlər	1765	0,38
Müştəri hesabları	236043	51,09
Buraxılmış borc qiymətli kağızları	39143	8,47
Müddətli borc öhdəlikləri	113309	24,52
Digər maliyyə öhdəlikləri	755	0,16
Digər öhdəliklər	726	0,16
Subordinasiya borclar	21632	4,68
Cəmi öhdəliklər	413373	89,46
Kapital		
Nizamnamə kapitalı	44919	9,72
Səhm mükafatı	484	0,11
Bölüşdürülməmiş mənfəət	1662	0,36
Qeyri nəzarət payı	1662	0,36
Cəmi kapital	48687	10,54
Cəmi öhdəliklər və kapital	462060	100,0

1 sayılı cədvəlin məlumatları deməyə əsas verir ki, təhlil edilən kommersiya bankının öhdəliklərinin və kapitalının strukturu rəasional deyildir. Çünki, bankın resursları demək olar ki, iki maddə, yəni müştəri hesabları və müddətləri borc öhdəlikləri hesabına formalaşır. Bu iki maddənin hesabına bankın maliyyə resursu ilə təminatı 75,6 % təşkil edir. Kapital demək olar ki, yalnız bir element (nizamnamə kapitalı) hesabına formalaşır – nizamnamə kapitalından. Bankların fəaliyyətinin keyfiyyət göstəricisi sayıla biləcək bölüşdürülməmiş mənfəətin maliyyə resursları ilə təminatda payı cəmi 0,36% təşkil edir ki, bu da çox aşağı göstəricidir. Bankın 2010-2013-cü illərdə cəlb etdiyi maliyyə resurslarının quruluşunun təhlili aşağıdakıları söyləməyə əsas verir: 1) son dövrlərdə resurs bazasının mənbələrində müəyyən struktur dəyişiklikləri aparılır; 2) daha az riskə malik passiv əməliyyatlara üstünlük verilir; 3) müddətli borc öhdəlikləri və digər banklara ödənişlər üzrə passiv əməliyyatların həcmi azaldılır. Zənnimizcə, bankın passiv əməliyyatların strukturuna münasibətdə yeritdiyi siyasət düzgündür. Belə ki, ölkədə makroiqtisadi sabitlik hökm sürür, dünya maliyyə böhranının ölkəyə güclü təsiri yoxdur, ölkənin maliyyə sistemində sabitlik vardır. Belə olan şəraitdə bankda likvidlik səviyyəsinin aşağı düşməsi və gəlirliliyini azalması üçün ciddi səbəb yoxdur. 1 sayılı analitik cədvəlin məlumatları əsasında demək olar ki, maliyyə vəziyyəti təhlil olunan bankda aktiv əməliyyatların 66 %-dən çoxu kreditlərin verilməsi ilə bağlıdır. Bu da onu göstərir ki, indiki zamanda bankın gəlirinin əsas mənbəyi müştərilərə verilən kreditlərdir.

Bankın kredit verilməsi sahəsində aktiv fəaliyyətini belə bir müqayisə də sübut edir ki, 2010-cu ilə nisbətən 2012-ci ildə aktivlərin ümumi dəyəri 27,6% artdığı halda, verilən kreditlərin məbləği 36,7% artmışdır. Bütövlükdə verilən kreditlərə nisbətən ödənilmiş (geri alınmış) kreditlər 54,5%, o cümlədən qısamüddətli kreditlər 48,2%, uzunmüddətli kreditlər isə 78,3% təşkil etmişdir. Verilmiş ssudalar üzrə faizlərin ödənilməsi isə müvafiq olaraq 68,7, 70,3 % və 59,8 % -ə bərabər olmuşdur.

Kommersiya bankları üçün aktivlərin “gəlir gətirən” və “gəlir gətirməyən” aktivlərə bölgüsü əsasında təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə aparılan təhlilin köməyi ilə aktivlərin səmərəli istifadə olunan hissəsini müəyyən etmək mümkündür. Cəlb olunmuş aktivlərdən istifadənin səviyyəsini əyani şəkildə aşağıdakı cədvəlin məlumatlarından görmək olar

Cədvəl 2.**Kommersiya bankında cəlb olunmuş aktivlərin istifadə səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi**

Göstəricilər	31.12.2010	31.12.2011	31.12.2012
1) Cəlb olunmuş aktivlər, min manatla	322807	328472	413373
2) Verilmiş kreditlər və digər maliyyə qoyuluşları, min manatla	225345	233415	312902
3) Cəlb olunmuş aktivlərdən istifadə əmsalı (sət.1: sət.2)	1,43	1,40	1,32

2 sayılı cədvəlin məlumatları əsasında belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, cəlb olunmuş aktivlərin getdikcə daha az hissəsi gəlir gətirən aktivlərə yönəldilir. Qeyd edək ki, kommersiya banklarının maliyyə vəziyyətinin təhlili təkcə passivlərin və aktivlərin tərkibi və quruluşunun araşdırılmasını deyil, həmçinin likvidlik səviyyəsinin və ödəmə qabiliyyətinin öyrənilməsini tələb edir. Maliyyə vəziyyətinin obyektiv və hərtərəfli qiymətləndirilməsi üçün bankın kapitalının kifayətlilik səviyyəsi göstəricisinin də təhlilini aparmaq məqsədəuyğundur. Təhlil göstərir ki, UNİBANK kommersiya bankında həmin göstəricinin kəmiyyəti normativə yaxındır.

Dissertasiya işində “likvidlik” və “ödəmə qabiliyyəti” anlayışlarının mahiyyəti açıqlanır, “likvidlik”, “tədiyyə qabiliyyəti”, “kapitalın kifayətliliyi” göstəricilərinin hesablanması metodikası əsaslandırılır və faktiki rəqəmlərlə aprobeasiya olunur.

Kommersiya bankının maliyyə vəziyyətini onun rentabellik səviyyəsinə görə də qiymətləndirmək olar.

Cədvəl 3.**UNİBANK kommersiya bankında rentabellik göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsi**

Rentabellik göstəriciləri	2011	2012
1) Səhmdar (nizamnamə) kapitalın rentabelliği, %	-24,09	+11,07
2) Aktivlərin rentabelliği, %	-2,92	+1,34
3) Ümumi gəlirlilik, yaxud rentabellik, %	-2,67	+7,60

3 sayılı cədvəldən görünür ki, 2011-ci ildə bankın rentabellik göstəriciləri mənfi olmuşdur. Həmin göstəricilərin 2012-ci ildəki səviyyəsi isə təsdiq edir ki, maliyyə vəziyyəti təhlil olunan bank kifayət qədər gəlirli

fəaliyyət göstərmir. Bunu belə bir fakt da subut edir ki, 2012-ci ildə bankın gəlirlərinin 92,4%-i xərclərin örtülməsinə, yalnız 7,6%-i mənfəətin formalaşdırılmasına yönəldilmişdir.

Dissertasiya işinin sonunda elmi, metodoloji və praktiki əhəmiyyətə malik ümumiləşdirilmiş nəticə və təkliflər verilmişdir.

Tədqiqat işinin əsas müddəaları və işdən irəli gələn praktiki təkliflər dərc edilmiş aşağıdakı elmi məqalələrdə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:

1. Muradov A.A. Maliyyə (mühasibat) hesabatı – maliyyə təhlilinin əsas elementi kimi / Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev cənablarının anadan olmasının 80 illiyinə həsr edilmiş elmi-praktiki konfransın materialları.-Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2003.- 0.1. ç.v.

2. Muradov A.A. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi metodikası yeni aspektdə / 2002-ci ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin büdcə təyinatlı elmi-tədqiqat işlərinin yekununa həsr edilmiş elmi-praktiki konfransın tezisləri. - Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2003.- 0.1. ç.v.

3. Muradov A.A. Maliyyə sabitliyinin və ödəmə qabiliyyətinin təhlili metodikası / 2003-cü ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin büdcə təyinatlı elmi-tədqiqat işlərinin yekununa həsr edilmiş elmi-praktiki konfransın tezisləri.-Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2004.- 0.1. ç.v.

4. Muradov A.A., İsmayılov N.M. Bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin idarə edilməsi sistemində maliyyə hesabatının rolu // “Maliyyə və uçot”, 2004, №9. – 1.0 ç.v.

5. Muradov A.A. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətinin reytinginin qiymətləndirilməsi metodikası / 2004-cü ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində yerinə yetirilmiş büdcə təyinatlı elmi-tədqiqat işlərinin yekununa həsr edilmiş elmi-praktiki konfransın tezisləri. - Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2005.- 0.1. ç.v.

6. Muradov A.A., İsmayılov N.M. Rentabellik: göstəricilər sistemi və bazar münasibətləri şəraitində onların təhlili metodikası //«İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika», 2007, № 1-2. – 1.2 ç.v.

7. Muradlı A.A. Kommersiya banklarının aktivlərinin və öhdəliklərinin təsnifatı //«Maliyyə və uçot», 2012, № 8.-1,1 ç.v.

8. Мурадлы А.А. Экономическая сущность балансовых элементов, критерии их признания //«Экономика & держава»,2013,№ 3.- 1,1 п.л.

9. Muradlı A.A. Kommersiya banklarının balans elementlərinin uçotu və təhlilinin metodoloji əsasları //«Maliyyə və uçot», 2013, № 9.- 0.9 ç.v.

Мурадлы Арзуман Агаммед оглы

**Совершенствование учета и анализа балансовых элементов
коммерческих банков**

РЕЗЮМЕ

Актуальность темы диссертационной работы обусловлена необходимостью комплексного изучения действующей системы учета, отчетности и анализа балансовых элементов коммерческого банка и разработки на этой основе предложений и рекомендаций по ее дальнейшему развитию и совершенствованию.

Во введении обоснована актуальность темы диссертации, определены цель и задачи исследования, сформулированы научная новизна и практическая значимость результатов проведенного исследования.

В первой главе раскрывается и уточняется сущность балансовых элементов, рассматриваются вопросы их признания в финансовой отчетности. Здесь значительное место отведено исследованию методологических принципов учета и анализа балансовых элементов и их классификации.

Во второй главе рассмотрены методические и практические аспекты действующей системы учета активов, капитала и обязательств коммерческих банков, выявлены конкретные недостатки учета того или иного элемента. Обосновано, что применяемый в коммерческих банках план счетов не полностью отвечает требованиям формирования надежной и полезной информации, необходимой для принятия обоснованных и объективных управленческих решений по формированию и использованию денежных и других финансовых ресурсов коммерческих банков. Исходя из этого, разработаны и обоснованы предложения по дальнейшему совершенствованию содержания и структуры плана счетов, улучшению методики учета отдельных элементов активов, капитала и обязательств.

В третьей главе рассмотрены источники, методы и приемы анализа состава и структуры элементов бухгалтерского баланса. Подробно проанализированы состав и структура пассивных и активных операций коммерческого банка, выявлены положительные и негативные тенденции, имеющиеся в деятельности банка по формированию и использованию финансовых ресурсов. Рассмотрена методика анализа финансового состояния коммерческого банка, обоснованы методические подходы и система показателей анализа по ее дальнейшему совершенствованию.

В заключении сформулированы выводы и предложения по результатам исследования, направленные на совершенствование учета и анализа балансовых элементов коммерческих банков.

Muradli Arzuman Agammed oglu

Improving accounting and analysis of balance sheet elements of commercial banks

ABSTRACT

Relevance of the topic of the thesis caused by the necessity of a comprehensive study of the existing system of accounting, reporting and analysis of balance sheet elements of the commercial bank and development on this basis of proposals and recommendations for its further development and improvement.

In the introduction grounded topicality of thesis theme, the purpose and objectives of the study, formulated the scientific novelty and practical significance of the results of the study.

The first chapter is expanded and refined essence of balance sheet elements, the issues of their recognition in the financial statements. Here, a significant place is given to the study of the methodological principles of accounting and analysis of balance sheet items and their classification.

The second chapter describes the methodological and practical aspects of the current system of accounting for assets, capital and liabilities of commercial banks, identified specific deficiencies account of a particular element. Substantiated that used in commercial banks chart of accounts does not fully meet the requirements of a reliable and useful information needed to make informed and objective management decisions on the formation and use of cash and other financial resources of commercial banks. On this basis, developed and substantiated proposals for further improvement of the content and structure of the chart of accounts, and improvement the treatment of the individual items of assets, equity and liabilities.

The third chapter covers the sources, methods and techniques for the analysis of the composition and structure of the elements of the balance sheet. Analyzed in detail the composition and structure of passive and active operations of a commercial bank identified the positive and negative trends in the activities of the bank are available on the formation and utilization of financial resources. The method of analysis of the financial condition of the commercial bank, grounded methodological approaches and metrics analysis for its further improvement.

Finally, conclusions and recommendations formulated by the results of a study focus on improving recording and analyzing of balance sheet items of commercial banks.

*Kağız formatı 60x84 1/16.
Həcmi 1,5 ç.v. Sayı 100.*

---

*" İqtisad Universiteti " Nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6*

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ
ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ**

на правах рукописи

АРЗУМАН АГАММЕД ОГЛЫ МУРАДЛЫ

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УЧЕТА И АНАЛИЗА
БАЛАНСОВЫХ ЭЛЕМЕНТОВ КОММЕРЧЕСКИХ
БАНКОВ**

Специальность: 5303.01 - «Бухгалтерский учет»

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по экономике

БАКУ - 2014